Shodhshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
Available online at : **www.shisrrj.com**
OPEN ACCESS
© 2023 SHISRRJ | Volume 6 | Issue 6
ISSN : 2581-6306
doi : https://doi.org/10.32628/SHISRRJ

भोजविरचितसरस्वतीकण्ठाभरणदिशा शप्रत्ययनिरूपणम्

संग्राम सर्दार
शोधच्छात्रः, राष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

Article Info
Publication Issue :
November-December-2023
Volume 6, Issue 6
Page Number : 54-57
Article History
Received : 01 Dec 2023
Published : 12 Dec 2023

शोधलेखसारांशः – भोजराजविरचितस्य सरस्वतीकण्ठाभरणस्योपरि आलेख्यमिदं प्रस्तूयते। ग्रन्थस्यास्य चतुर्थपादस्थशप्रत्ययविधायकैः सूत्रैः शप्रत्ययस्य निरूपणं क्रियते अत्र। साकल्येन सूत्राणि प्रस्तूतप्रत्ययनिरूपणार्थं स्वीक्रियते मया। अपि च कस्यापि प्रत्ययस्य ससूत्रं निरूपणार्थं विकल्पसूत्रस्यापि ग्रहणेन शोधसंक्षेपस्य प्रपूर्णत्वं सिद्ध्यति इति विचिन्त्य अन्त्ये बाधकसूत्रमेकमपि विवृतम्।

मुख्य शब्द - महाकविभोजः, सरस्वतीकण्ठाभरणम्, शप्रत्ययम्, सूत्राणि, अष्टाध्यायी, सूत्रार्थः।

उपक्रमः – वेदपुरुषस्य षडङ्गेषु मुखरूपत्वात् व्याकरणस्य मुख्यत्वमङ्गीकृतम् विद्वत्तल्लजैः **मुखं व्याकरणं स्मृतम्** इति वचनेन। अनादिकालादेव आचार्यपाणिनेः पूर्वमपि नैकैराचार्यैः व्याकरणशास्त्रं प्रणीतम्। तन्मध्ये पाणिनीयव्याकरणमेव प्रमाणभूतत्वेन सर्वजनविदितम् अद्यतनेपि। प्रचारे प्रसारे च तत्समं नास्ति किमप्यन्यत्। परन्तु पाणिनीयव्याकरणस्य प्राधान्यादपि पाणिनीयेतरव्याकरणान्यपि तदानीं व्यरच्यन्त। तन्मध्ये भोजराजकृतः सरस्वतीकण्ठाभरणमिति व्याकरणग्रन्थः नितरां प्रसिद्धः। यतो हि पाणिनीयव्याकरणं तथा चान्द्रव्याकरणं आधारीकृत्यैव व्याकरणग्रन्थोऽयं रचितस्तथापि तत्र विद्यमानमौलिकत्वं भृशमवाप्यते। वस्तुतस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणमिति नाम्ना भोजस्य ग्रन्थद्वयं प्रसिद्धं लोके। एकम् अलङ्कारशास्त्रीयमपरं च व्याकरणशास्त्रीयम्।

यथा पाणिनिना अष्टाध्यायी विरचिता तथा भोजेनापि सरस्वतीकण्ठाभरणमिति व्याकरणग्रन्थः पृथक्तया प्रणीतः। अष्टाध्यायीवत् सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणग्रन्थेऽपि अष्टौ अध्यायाः, प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः विलसन्ति। अर्थात् साकल्येन द्वात्रिंशत् पादाः प्रकीर्तिताः। तत्रादितः सप्ताध्यायेषु लौकिकव्याकरणं विमृष्टम्। तत अष्टमाध्याये स्वरवैदिकप्रक्रिया विहिता। ग्रन्थस्यास्य प्रथमं सूत्रमस्ति **सिद्धिः क्रियादेर्लोकादिति**। यतो हि भोजव्याकरणे पाणिनिव्याकरणस्य चान्द्रस्य च प्रभावः दृश्यते तथापि केषाञ्चन पण्डितानां मते तु **सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे** इति वार्तिकमादायैव सूत्रमिदं प्रणीतं भोजेन।इदानीं शीर्षकमादाय शप्रत्ययविधायकानां सूत्राणां विमर्शः क्रियते –

द्विपदात्मकं शप्रत्ययविधायकं प्रथमसूत्रमस्ति **पाघ्राध्माधेट्दृशिभ्यः शः** । पाघ्राध्माधेट्दृशिभ्य इति पञ्चम्यन्तं पदम्। पादयो धातवः वर्तन्ते। तेभ्यः धातुभ्य इत्यर्थः। श इति प्रत्ययबोधकप्रथमान्तं च पदम्। कर्तरि इत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – हृदयहारिण्यां दण्डनाथेन सूत्रस्य वृत्तावुक्तं – **पिवत्यादिभ्यो धातुभ्यः कर्तरि शप्रत्ययो भवति** इति। अर्थात् पानार्थे पाधातोः, गन्धोपादानार्थे घ्राधातोः, शब्दाग्निसंयोगयोरित्यर्थे ध्माधातोः, पानार्थे धेट्धातोः कर्त्रर्थे शप्रत्ययो भवति इति सामान्यार्थः।

Copyright © 2023 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution **4.0 International License (CC BY-NC 4.0)** which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

उत्पिबति इत्यस्मिन्नर्थे उत्पूर्वकपाधातोः प्रकृतसूत्रेण शप्रत्यये, प्रत्ययस्य शित्वात्**पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः**[1] इति सूत्रेण पा इत्यस्य पिबादेशः भवति। ततः अतो गुणेति पररूपे उत्पिबः इति। न त्वत्र पा रक्षणेति धातोर्ग्रहणं, लुग्विकरणत्वात् शितश्चासम्भवात्। ततः घ्राधातोः पूर्ववत् आदौ जिघ्रादेशे, तकारस्य जश्त्वे श्चुत्वे उज्जिघ्रेति। अनन्तरं ध्माधातोः अनयैव प्रक्रियया, ध्मा इत्यस्य धमादेशे उद्धम इति रूपं सिद्ध्यति। तथैव धेट्धातोः आदौ अयादेशे पूर्ववत् प्रक्रियया उद्धय इति। अन्ते दृशधातोः पश्येति आदेशे उत्पश्य इति रूपं सिद्धम्। अत्र सूत्रे शकारग्रहणं सार्वधातुकज्ञापनार्थम्।

विमर्शात्मकंद्वितीयं सूत्रमस्ति **धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिविन्दिभ्योऽनुपसर्गेभ्य** इति। धारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिविन्दिभ्य इति पञ्चम्यन्तं पदम्, धार्यादिभ्यः धातुभ्यः इत्यर्थः। अनुपसर्गेभ्य इति पञ्चम्यन्तं पदम्, उपसर्गरहितेभ्य इत्यर्थः।

सूत्रार्थः – **धार्यादिभ्यः ण्यन्तेभ्यो विन्दतेश्चानुपसर्गेभ्यः कर्तरि शप्रत्ययो भवति** इति सूत्रस्य वृत्तौ उक्तं दण्डनाथेन। अर्थात् उपसर्गरहितेभ्यः धार्यादिभ्यः धातुभ्यः शप्रत्ययः भवति इति सामान्यार्थः। उदाहरणमस्ति **धारय** इति। धारयतीत्यस्मिन्नर्थे धृधातोः प्रकृतसूत्रेण शप्रत्यये धारि श(अ) इति जाते, गुणे अयादेशे च धारय इति रूपं सिद्ध्यति। तथैव पारधातोः प्रस्तुतसूत्रेण **पारय** इति, चेतनाख्यादिष्वर्थे विद्यमानात् विदधातोः प्रस्तुतसूत्रेण वेदयतीत्यस्मिन्नर्थे **वेदय** इति, उदेजयतीत्यस्मिन्नर्थे उद्पूर्वकात् एजृ कम्पनेतिधातोः प्रस्तुतसूत्रेण शप्रत्यये गुणे अयादेशे **एजय** इति, चिति संज्ञानेति धातोः णिजन्तत्वात् चिति इति स्थिते प्रकृतसूत्रेण शप्रत्यये चेतयतीत्यस्मिन्नर्थे **चेतय** इति रूपं सिद्धम्। तथैव षह मर्षणेति धातोः **साहय**, विद्लृ लाभेति धातोः शे मुचादीनाम् इति नुमागमे **विन्द** इति शप्रत्ययान्तानि उपर्युक्तप्रयोगाः सिद्ध्यन्ति।

विमर्शः – सूत्रे अनुपसर्गात् इति पदग्रहणं किमर्थमिति शङ्का कृता यत्र समाधानमिष्टं यत् सम्प्रधारकः तथा प्रवेदकः इत्यत्र धृञ्धातोः, विदधातोश्च प्रयोगः यद्यपि दृश्यते परन्तु सोपसर्गात् प्रकृतसूत्रस्यानापत्तिरिति। तस्मात् उपसर्गरहितेभ्यः धातुभ्य एव कार्यसिद्धिरिति भावः।

लघुभूतमग्रिमं व्याख्यानात्मकं सूत्रमस्ति लिपश्चेति। लिप इति पञ्चम्यन्तं पदम्, लिपधातोरित्यर्थः। चेत्यव्ययम्। कर्तरि इति अनुवर्तते।

सूत्रार्थः – **लिपेश्च कर्तरि शप्रत्ययो भवति** इति वृत्तावुक्तं दण्डनाथेन। अर्थात् लिप उपदाहेति धातोः कर्त्रर्थे शप्रत्ययः सूत्रेणानेन विधीयते। उदाहरणमस्ति लिम्पः इति। लिम्पतीत्यस्मिन्नर्थे लिप उपदाहेति धातोः प्रकृतसूत्रेण शप्रत्यये लिप् श(अ) इति स्थिते नुमागमे, अनुस्वारपरस्ववर्णे लिम्पेति रूपं सिद्धम्।

विमर्शः – दण्डनाथेव वृत्तावुक्तम् – अनुपसर्गादित्येवेति। अर्थात् सूत्रस्यास्य प्रसक्ति अनुपसर्गात् गृहीतस्य धातोरेव भवति, न तु सोपसर्गात् इति। अन्यथा प्रलिप इत्यत्र प्रयोगे यद्यपि लिपधातोः प्रयोगोऽस्ति, परन्तु उपसर्गसंयोगात् अस्य सूत्रस्य कार्यं न संगच्छते। तस्मात् सूत्रगतकार्याण्यपि अनन्तरं न सिद्ध्यन्ति, प्रलिप इत्येव रूपं भवति।

द्विपदात्मकमिदं**नौ संज्ञायाम्** इति सूत्रम् व्याख्यानार्थं स्वीकृतम्। नौ इति सप्तम्यन्तं पदम्, नि इत्युपसर्गेति बोधः। संज्ञायामित्यपि सप्तम्यन्तं पदम्, संज्ञावाचकपदमिति बोधः।

[1].अष्टाध्यायी 3.1.137

सूत्रार्थः – हृदयहारिण्यां दण्डनाथेन सूत्रार्थ उक्तः – **लिपेर्नावुपपदे संज्ञायां शप्रत्ययो भवति** इति। अर्थात् लिपधातोः नि इत्युपसर्गे सति शप्रत्ययो भवति संज्ञायामिति बोधः। उदाहरणमस्ति निलिम्पा नाम देवाः इति। अत्र नि इत्युपसर्गे सति लिप उपदाहेति धातोः प्रकृतसूत्रेण शप्रत्यये, अनुबन्धलोपे अ इत्येव शेषे, नुमागमे, अनुस्वारपरसवर्णे निलिम्प इति सिद्ध्यति। तस्य बहुवचनप्रयोगे निलिम्पा इति सिद्ध्यति। अस्य देवाः इत्यर्थः।

विमर्शः – संज्ञायामिति पदग्रहणस्य तात्पर्यं विमर्शत्वेन प्रकटीक्रियते। यदि सूत्रे संज्ञायामिति पदं न स्वीक्रियेत, तदानीं निलिप इत्यत्र असंज्ञायामित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रस्य प्रसक्तिः स्यात्। यतो हि निलिम्पा इत्यत्र उपसर्गयोगस्तु दृश्यते। पूर्वस्मिन् सूत्रे अनुपसर्गात् एव लिपधातोः शप्रत्ययः विहितः। अत्र उपसर्गयोगेऽपि संज्ञायामेव शप्रत्ययविधानं सूत्रस्यास्य फलम्। अन्यथा निलिप इत्यत्र संज्ञायामिति तु नावबोध्यते। तस्मात् तत्र सोपसर्गात् अपि प्रस्तुतसूत्रस्य फलं न संगच्छति।

द्विपदात्मकं विमर्शात्मकं चाग्रिमं सूत्रमस्ति **गवादिषु विन्दे** इति। गवादिष्विति सप्तम्यन्तं पदम्, गवादिषूपपदेष्वित्यर्थः। विन्देरिति सप्तम्यन्तं पदम्, विन्दधातोरित्यर्थः। कर्तरीत्यनुवर्तते।

सूत्रार्थः – **विन्दतेर्गवादिषूपपदेषु कर्तरि शप्रत्ययो भवति** इति वृत्तौ दण्डनाथेनोक्तम्। अर्थात् गवाद्युपपदेषु विन्दधातोः शप्रत्ययो कर्त्रर्थे विधीयते इति बोधः।कर्मण्यण् इत्यनेन प्राप्तस्य अणोऽपवादोऽयम्। उदाहरणमस्ति **गोविन्द** इति। गां विन्दति इत्यस्मिन्नर्थे गामुपपदे विन्दधातोः प्रकृतसूत्रेण शप्रत्यये, अनुबन्धलोपे अ इत्येव स्थिते, उपपदसमासविभक्तेः च लोपे **गोविन्दः** इति रूपं सिद्ध्यति। तथैव अराणि विन्दति इत्यस्मिन्नर्थे **अरविन्दः**, **कुरुविन्द** इत्यादिरूपाणि सिद्ध्यन्ति।

शोधलेखस्यास्य अन्तिमं द्विपदात्मकं व्याख्यानयोग्यं च सूत्रमस्ति **दाञ्धाञोर्वा** इति। दाञ्धाञोरिति पञ्चम्यन्तं पदम्, दाधातोः धाधातोः चेत्यर्थः। वेत्यव्ययपदम्। कर्तरि इति पूर्ववत् अनुवर्तते।

सूत्रार्थः – **दाञ्धाञोः कर्तरि शप्रत्ययो वा भवति** इति दण्डनाथकृतसूत्रार्थः। अर्थात् डुदाञ् दानेति धातोः तथा डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धातोः च कर्त्रर्थे शप्रत्ययो विकल्पेन स्यादिति सामान्यार्थः सूत्रस्य। सूत्रेणानेन विधीयमानः शप्रत्ययः णस्यापवाद इति। **श्याद्व्यधास्रुसंस्रवतीणवसाऽवहृलिहश्लिषश्वसश्च**[2] इति सूत्रेण प्राप्तस्य णस्यापवादोऽयं शप्रत्ययः। अतः पक्षे णप्रत्ययोऽपि भवति। उदाहरणमस्ति **दद** इति। दाधातोः प्रकृतसूत्रेण शप्रत्यये, शित्वात् शप्प्रत्यये, तस्य शपः **जुहोत्यादिभ्यः श्लुः**[3] इत्यनेन श्लौ, तथा **प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** इत्यनेन श्लुलोपे, **श्लौ**[4] इति सूत्रेण द्वित्वे, अभ्यासस्य ह्रस्वे ददा अ इति जाते **श्नाभ्यस्तयोरातः**[5] इत्यनेन दकारोत्तराकारस्य लोपे **दद** इति रूपं सिद्ध्यति। रूपमिदं तु विकल्पेन सिद्धम्। यत्र शप्रत्ययः न भवति, तदा आकारान्तमिति कृत्वा श्याद्व्यधेत्यादिसूत्रेण णप्रत्यये, युगागमे च दा य् अ इति स्थिते **दाय** इति रूपं सिद्ध्यति। ददातीति **ददः**, **दायः**। तथैव धाधातोः पूर्ववत् प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन शप्रत्यये **दधः**, तथा पक्षे णप्रत्यये च **धाय** इति रूपद्वयं सिद्ध्यति।

विमर्शः – दद दाने (धा.पा. [illegible]), दध धारणे (धा.पा. [illegible]) इत्येताभ्यामपि कृते ददः दध इति सिद्धम्। दाधाभ्यामपि णप्रत्यये कृते दायो धाय इति सिद्ध्यति। अस्य प्रयोजनं तावत् स्वरार्थम्। अददः अदध इति अच्कावशक्तौ इति अन्तोदात्तत्वं मा भूत्, शप्रत्यये

2.अष्टाध्यायी 3.1.141

3.अष्टाध्यायी 2.4.75

4.अष्टाध्यायी 6.1.10

5.अष्टाध्यायी 6.5.112

तु नञ्स्वर एव यथा स्यादिति तात्पर्यम्। तस्मादुक्तं वृत्तौ प्रस्तुतग्रन्थे – **दददधोरचा सिद्धे दाधोः शविधानम् अच्कावशक्तम् इत्यन्तोदात्तत्वबाधनार्थम्। तेन अददः अदधः इति नञ्स्वर एव भवति** इति।

अनन्तरम् अनुपसर्गात् इत्येवेति रीत्या वृत्तौ शङ्का उत्थापिता। यथा प्रदः प्रधः इत्यनयोरुदाहरणयोः दाधातोः धाधातोः च प्रयोगः विद्यते। परन्तु प्रेत्युपसर्गयोगात् प्रकृतसूत्रस्य फलवत्वं न सिद्ध्यति, अपि तु आतश्चोपसर्गेति कप्रत्ययस्तथा आकारस्य लोपश्च भवति इति समाधानम्।

उपसंहारः - एवंरीत्या सूत्रैः शप्रत्ययपर्यालोचनपुरस्सरम्**भोजविरचितसरस्वतीकण्ठाभरणदिशा शप्रत्ययनिरूपणम्** इति शोधप्रबन्धः मया यथामतिः प्रतिपादितः।

समाजोपयोगः – पाणिनीयेतरे व्याकरणे केन रूपेण विकरणप्रत्ययानां व्याख्यानं, प्रयोगश्च वर्तते इति ज्ञापकत्वमेवास्य लेखस्य मुख्यमुद्देश्यम्। यद्यपि प्रमाणभूतो भवति अष्टाध्यायीग्रन्थः, तथापि विशिष्टज्ञानाय एतेषामितरेषामपि ग्रन्थाध्ययने नास्ति काचित्क्षतिः। अत एव भोजराजकृतः सरस्वतीकण्ठाभरणम् इत्यस्मिन् ग्रन्थे मया प्रविष्टः। अन्यत्रापि एतादृशं कार्यं भवितुमर्हति इति दिग्दर्शनरूपभाव्यनुसन्धानसूचनामनेन लेखेन प्राप्स्यतीति मे मतिः। लेखे च अत्र मया स्वबुद्ध्या शप्रत्ययः ससूत्रं कल्पितः।

परिशीलितग्रन्थाः

1. अष्टाध्यायी, पाणिनिः, गोपालशास्त्री(सम्पादकः), वाराणसी–चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन, 2023।
2. कातन्त्रव्याकरणम्, शर्ववर्मा, जानकीप्रसादद्विवेदी(सम्पादकः), वाराणसीसम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, 1997
3. काशिका(न्यासपदमञ्जरीभावबोधिनीसहिता) (आदितः दशमभागान्ता), वामनजयादित्यौ, जयशङ्करलालः त्रिपाठी(सम्पादकः), वाराणसी–तारा बुक एजेन्सी, 2016
4. महाभाष्यम्(भाष्यप्रदीपोद्योतसमुल्लसितम्), पतञ्जलिः, भार्गवशास्त्री जोशी(संशोधकः), दिल्ली–चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान, 2018
5. लघुसिद्धान्तकौमुदी(भैमीव्याख्योपेता), वरदराजाचार्यः, भीमसेनशास्त्री, दिल्लीभैमीप्रकाशन, 2017
6. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(बालमनोरमातत्त्वबोधिनीसहिता) (भागचतुष्टयोपेता), भट्टोजिदीक्षितः, गिरिधरशर्मा(सम्पादकः), दिल्ली–मोतिलाल बनारसीदासः, 2010
7. सरस्वतीकण्ठाभरणम्(मूलमात्रम्), भोजः, टि.आर.चिन्तामणिः(सम्पादकः), मद्रासविश्वविद्यालयः,1937
8. सरस्वतीकण्ठाभरणम् (हृदयहारिणीसहितम्), भोजः, शाम्बशिवशास्त्री(सम्पादकः), त्रिवन्दम्–अनन्तशयनविश्वविद्यालयः,1937
9. संस्कृतव्याकरणशास्त्र का इतिहास(प्रथम भाग), युधिष्ठिरमीमांसक, हरियाणा
10. Systems of Sanskrit grammar, Shripad Krishna belvalkar, university of Bombay, 1915